

ДИНАМІКА ПРАВОРОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «ВИБОРИ»: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Діденко Олег Миколайович - Голова Центральної виборчої комісії, аспірант кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ

Артикул analizează diverse abordări pentru determinarea categoriei „alegerilor”, pe baza activității științifice existente a oamenilor de știință constituționali, reprezentanți ai altor ramuri ale științei interne moderne. Pe baza conținutului socio-filozofic, alegerea face parte din libertatea personală. Acest lucru se reflectă și în definiția dreptului de a alege și a fi ales în organele de stat ale puterii și organele locale de autoguvernare, a căror punere în aplicare asigură suveranitatea națională, exercitarea puterii constitutive în Ucraina, drepturile constituționale fundamentale și libertățile omului și cetățeanului și legitimarea puterii de stat în ansamblu.

Dezvoltarea evolutivă a legislației electorale naționale confirmă căutarea unui model optim al sistemului electoral din Ucraina din momentul independenței, iar studiul lor detaliat și exhaustiv dezvăluie natura multifacetă a alegerilor. Vorbim despre particularitățile înțelegerii alegerilor pentru subiecți, forma, esența, conținutul etc., precum și dinamica și dezvoltarea progresivă în interpretarea acestei categorii, care este determinată de interpretarea alegerilor într-un sens larg și restrâns. A fost accentuată necesitatea perfecționării în continuare a reglementărilor sale constituționale și legale municipale, asigurând implementarea standardelor juridice internaționale în acest domeniu.

Cuvinte cheie: alegeri, libertate, dreptul la vot, dreptul la vot, drepturile omului și cetățeanului, înțelegere legală, legislație.

The article analyzes various approaches to determining the category of «elections», based on the existing scientific works of scientists constitutionalists, representatives of other branches of national science. On the basis of socio-philosophical content, choices are part of personal freedom. It is reflected in the definition and the right to elect and be elected to public authorities and bodies of local Self-Government, realisation of which ensures the implementation of national sovereignty, the constituent power in Ukraine, fundamental constitutional rights and freedoms of man and citizen, the legitimation of public authorities in general.

The evolutionary development of the national electoral legislation certifies the search for the optimal model of the electoral system in Ukraine actually since the proclamation of independence, and their thorough comprehensive study allows to reveal the multifaceted nature of the elections. We are talking about peculiarities of understanding the elections by subjects, form, essence, content, etc., as well as dynamics and progressive development in the interpretation of this category, identified the definition of elections in broad and a narrow meanings. Underlined the need for further improvement of its constitutional and municipal-legal regulation, ensuring the implementation of international legal standards in this sphere.

Keywords: elections, freedom, the right to elect, the right to vote, human and citizen rights, right understanding, legislation.

В статье анализируются различные подходы к определению категории «выборы», основанные на существующих научных работах ученых конституционалистов, представителей других отраслей современной отечественной науки. На основе социально-философского содержания выбор является частью личной свободы. Это находит свое отображение и в определении права избирать и быть избранным в

органы государственной власти и органы местного самоуправления, реализация которого обеспечивает национальный суверенитет, осуществление учредительной власти в Украине, основных конституционных прав и свобод человека и гражданина, легитимации государственной власти в целом.

Эволюционное развитие национального избирательного законодательства подтверждает поиск оптимальной модели избирательной системы в Украине фактически с момента провозглашения независимости, а их тщательное всестороннее исследование позволяет выявить многогранный характер выборов. Речь идет об особенностях понимания выборов за субъектами, форме, сущности, содержании и т.д., а также о динамике и прогрессивном развитии в интерпретации этой категории, определяемом трактованием выборов в широком и узком значении. Подчеркнуто необходимость дальнейшего совершенствования его конституционного и муниципально-правового регулирования, обеспечения осуществления международно-правовых стандартов в этой сфере.

Ключевые слова: выборы, свобода, право на избрание, право голоса, права человека и гражданина, правопонимание, законодательство.

Актуальність дослідження та постановка проблеми. Найбільш дієвою та поширеною і найдавнішою формою прямої демократії, безумовно, в Україні та переважній більшості країн сучасного світу, є вибори. Це той інститут народовладдя, що дає змогу обирати та бути обраним до органів публічної влади, забезпечує реалізацію основоположних конституційних прав і свобод людини і громадянина, народно-го суверенітету, легітимацію влади загалом.

Іноді інститут виборів визначають як форму реалізації установчої влади в Україні відповідно до існуючих конституційних норм у встановленому спеціальним законом порядку. Не дивлячись на це, не можна стверджувати, що даний інститут безпосередньої демократії в Україні відзначається стабільністю і досконалою законодавчою основою. З часу проголошення незалежності 1991 року національне виборче законодавство постійно змінюється, що змушує з'ясувати причини та наслідки такої ситуації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливе місце в наукових працях учених-конституціоналістів, політологів та деяких інших відводиться питанням безпосередньої демократії, народовладдя, права обирати і бути обраним, міжнародно-правовим стандартам їх забезпечення, виборчим системам, проблемам виборчого процесу, реалізації виборчого законодавства тощо. Йдеться, насамперед, про здобутки таких дослідників як М.О. Баймуратов, І.П. Бутко, Р.К. Давидов, В.О. Демиденко, Н.В. Камінська, В.М. Кампо, Р.П. Князевич, М.І. Козюбра, М.І. Корнієнко,

Б.Я. Кофман, Л.Т. Кривенко, М.І. Малишко, П.Ф. Мартиненко, В.Ф. Мелашенко, О.М. Мироненко, Н.Р. Ніжник, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, С.Г. Серьогіна, В.Ф. Сіренко, М.І. Ставнійчук, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, О.Ф. Фрицький, М.В. Цвік, В.М. Шаповал, Н.Г. Шукліна, Л.П. Юзьков та ін.

В останні роки з'явилась низка монографій, дисертацій та інших наукових розробок щодо еволюційного розвитку інституту виборності як складової української правової традиції (історико-правове дослідження) (Панкевич І.М., 2018), принципів виборчого права, їх доктринального розуміння, стану та перспективи законодавчої реалізації в Україні (Ключковський Ю.Б., 2018), історії та сучасності виборчого права в Україні (Стрижак А.А., 2012). Слід відзначити серії праць, присвячені виборчим спорам Смоковича М.І., розвитку виборчого законодавства і демократії участі в Україні Ставнійчук М.І., законопроектній діяльності з питань місцевих виборів Демиденка В.О., існуючим європейським виборчим стандартам та їх імплементації у національне законодавство України Камінської Н.В. і т.д. Позитивним явищем є поява навчальних посібників і підручників з виборчого права України (зокрема, Нестеровича В.Ф., 2017) та ін.

Водночас, на нашу думку, останнім часом не вистачає власне наукових публікацій з питань еволюційного розвитку конституційного інституту виборів, його трактувань на різних історичних етапах, задля висвітлення як досягнень, так і прорахунків у даній сфері.

Таким чином, *мета даної статті* полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення доктринальних джерел з питань виборів, а також виборчого законодавства України, проаналізувати тенденції праворозуміння категорії «вибори». У результаті важливо запропонувати напрями і способи удосконалення правового регулювання та реалізації гарантованого Основним Законом права обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, така категорія як «вибір» є багатоаспектною і розглядається у різних науках. Так, за своїм соціально-філософським змістом вибір є складовою частиною особистої свободи. Проблема свободи – це перш за все проблема вибору як умови її реалізації. В історії людської цивілізації, зокрема, в історії філософії проблематика вибору у самовизначенні і самореалізації особи розглядалася завжди широко. Оскільки людина є особою, що усвідомлює власну відповідальність за свою життєдіяльність, вибір іноді визначають найважливішим критеріальним показником її незалежного і самостійного існування та розвитку. Значне місце в концепції вибору посідає питання про індивідуальний вибір як внутрішню передумову свободи. Відомі філософи І.Кант, В.Франкл, Е.Фромм та інші підкреслювали особливу роль у виборі моральних установок особистості [1-3].

Разом з тим, у конкретних суспільствах спостерігається трансформація свобод, включаючи свободу вибору. В умовах кардинальних суспільних змін актуалізується проблема взаємозв'язку вибору (внутрішня) та необхідності (зовнішня) як умов реалізації свободи [4]. Фундаментальні проблеми людського існування зумовлюють потребу дослідження співвідношення свободи, вибору та необхідності, з'ясування особливостей їх реалізації на різних історичних етапах.

Вибори – один з найдавніших інститутів демократії, який, як вже згадувалося вище, використовувався у Стародавній Греції, Римі, а згодом набув широкої популярності у XVI-XIX століттях. З активізацією державотворчих і правотворчих процесів в Україні, інших пострадянських країнах, посилився інтерес до

вивчення інститутів демократії, їх видів і форм загалом, виборів зокрема. Це знайшло відображення і у вітчизняній юридичній та інших галузях науки. Тому ми маємо можливість зустріти і дослідити значну кількість визначень даної категорії, підходів до її розуміння.

Наприклад, М.І. Корнієнко визначає вибори як акт самоврядування народу [5], В.В. Маклаков – як процедуру формування державного органу або надання повноважень посадовій особі, що здійснюється шляхом голосування уповноважених осіб при умові, що на кожен отриманий таким чином мандат у встановленому порядку претендують дві або більше особи [6].

Як відзначає М. Прело, вибори – змагання кваліфікованих юридичних свобод задля цілі провести призначення на пост [7], В.Ф. Погорілко – як волевиявлення народу з метою формування органів державної влади або місцевого самоврядування шляхом голосування [8]. В.В. Кравченко вибори розглядає як спосіб формування органів державної влади, органів місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їх посадових осіб шляхом голосування уповноважених на те осіб (з визначенням результатів такого голосування встановленою більшістю голосів цих осіб, за умови, що на здобуття кожного мандату мають право балотуватися двоє або більше кандидатів; при цьому вимога альтернативності має важливе значення, оскільки не лише визначає демократичний характер виборів, а й дозволяє відокремити вибори від призначення на посаду, яке здійснюється колегіальним органом) [9].

Слід підкреслити, що у демократичному суспільстві вибори за своєю суттю є проявом справжньої волі народу, процесом виявлення і здійснення такої волі, що відображається у періодичному формуванні владних структур, які б задовольняли інтереси й прагнення переважної більшості членів суспільства, забезпечували його ефективний і раціональний розвиток й існування. Зміст виборів полягає у тому, що саме волею народу здійснюється конституювання та відтворення органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Це дає підстави характеризувати вибори як

прояв народовладдя на місцях, державотворчу функцію народовладдя [10-11].

Як зазначає Б. Райковський – у контексті становлення демократичних держав, саме загальна еволюція інституту виборів у цілому обумовлена метою демократизації суспільства, однією із найважливіших складових якої якраз і є демократичні вибори. Демократія базується на виборах, тому вибори виступають необхідною умовою демократії. Більш того, вибори є не просто механізмом функціонування державної системи: при демократії це найважливіша передумова перетворення згоди громадян у повноваження влади. Конкурентність, періодичність, представництво, гласність, підзвітність – невід’ємні риси демократичного розвитку [12].

Інститут виборів як результат реалізації принципу народовладдя має безпосередній вплив на державу та органи державної влади. Тому автори монографії «Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики» характеризують вибори як вид установчої влади народу, як державотворчу функцію суспільства, та пропонують доповнити класичну теорію розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову ще однією гілкою – установчою виборчою владою народу, через яку проявляється та реалізується народний суверенітет [13].

Особливості інституту виборів у цілому визначають характер державної влади, громадянську та партійну систему суспільства, особливості представництва виборців у виборних органах влади та на виборних посадах. Деякі вчені пов’язують вибори не лише із державною владою, а й із культурою державного управління загалом. Так, Б. Гаєвський та В. Ребало вважають, що державна влада як результат всенародного волевиявлення через максимально можливі демократичні механізми цього волевиявлення практично визначає культуру державного управління, а також характер демократичних механізмів контролю за виборними органами державної, місцевої влади і виборними особами, а отже опосередковано й за станом держави та державності [14].

На тісний зв’язок держави та інституту виборів також вказують В. Погоріло та М. Став-

нійчук, відзначаючи, що вибори відбуваються за допомогою держави та під контролем держави, однак основним суб’єктом виборів виступають громадяни, а у більш широкому розумінні – суспільство, народ. Безпосереднє здійснення народом своєї влади через інститут виборів не вкладається в рамки жодної з гілок державної влади, закріпленої у Конституції України, хоча під час виборчого процесу кожна з конституційних гілок влади (законодавча, виконавча та судова) мають свої певні повноваження та виконують певні функції. [15-16]

У широкому розумінні, взаємодія інститутів народовладдя та інститутів держави передбачає не просто безпосередній вплив виборів (виборчого процесу) на формування та функціонування певних (у першу чергу виборних) органів влади, але й усіх форм опосередкованого впливу інституту виборів на державу. У найбільш узагальненому вигляді таке розуміння базується на державотворчій функції виборів, яка проявляється саме у фундаментальному розподілі функцій політичного владарювання й управління між суспільством та державою [17-19].

За формою здійснення вибори можна розглядати як специфічну, врегульовану конституцією та законами діяльність уповноважених органів і громадян, спрямовану на формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Організація та проведення виборів розглядається, на переконання багатьох дослідників, як процес, найважливішою стадією якого є голосування.

Сучасний дослідник Федоренко В.Л. під виборами розуміє форму (вид) безпосередньої демократії, зміст якої полягає у формуванні представницьких органів державної влади, органів місцевого самоврядування та органів Автономної Республіки Крим шляхом таємного голосування громадян України на основі загального, прямого і рівного виборчого права. При цьому розкриваються особливості такого розуміння за сутністю (інститут безпосередньої демократії), змістом (волевиявлення народу чи територіальних громад), суб’єктами (Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад і сільських, селищних і міських

голів, старості) і формою (загальне, рівне, пряме, кратне і таємне голосування за кандидатів або їх списки на виборні посади) [20, с. 295].

З даним автором можна погодитись, виходячи з положень діючого законодавства в Україні, включаючи Конституцію України від 28 червня 1996 р. [21] та інші нормативно-правові акти. Сучасне національне виборче законодавство демонструє системні зміни спеціальних законів, розвиток відповідних нормативного та інституційного механізму організацій проведення виборів в Україні.

Здійснюючи екскурс в історію становлення даного конституційно-правового інституту, слід відзначити, що у Конституції (Основному Законі) Української РСР 1978 р. містилось ряд статей, які становлять певний науковий інтерес для дослідників з даної проблематики. Так, ст. 46 глави 6 «Основні права, свободи і обов'язки громадян України» передбачала право громадян України брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення. Це право забезпечувалося можливістю обирати і бути обраними до Рад народних депутатів та інших виборних державних органів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у народному контролі, у роботі державних органів, громадських організацій та органів громадської самодіяльності, у зборах трудових колективів та за місцем проживання. У свою чергу, статті 84 – 88 Конституції 1978 р. закріплювали загальне, рівне і пряме виборче право, забороняли контроль за волевиявленням, вказуючи, що голосування мало проводитись таємно. Встановлювались обмеження пасивного виборчого права (ст. 85), основні засади організації виборчого процесу (ст. 90), передбачались накази виборців (ст. 91), згодом Конституція була доповнена Главою 12–1 «Президент України» тощо [22].

З прийняттям Конституції України 1996 р. спостерігається процес системного оновлення національного виборчого законодавства.

Проте, як зазначають експерти, іноді воно відзначалось експериментальним характером, оновленням поняттєво-категорійного апарату у даній сфері. Так, розгалуженою є сучасна

виборча термінологія, закріплена як на рівні законодавства, так і розвивається на рівні доктринальних праць. Не дивлячись на те, що на сьогодні у діючих нормативно-правових актах практично відсутнє єдине уніфіковане визначення виборів, але одорідних категорій є значна чисельність (виборчий процес, види виборів, результати виборів, виборча документація, передвиборна агітація, виборчі дільниці, виборчі комісії, списки виборців і т.д.). Це стосується, насамперед, Законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України» тощо [23–24]. На нашу думку, позитивним для розвитку стало прийняття спеціальних законів – «Про Центральну виборчу комісію» 2004 р., «Про Державний реєстр виборців» 2007 р. та ін.

Прикметно, що у Виборчому кодексі України, прийнятому 2019 р., у ст. 1 «Вибори як форма безпосередньої демократії» визначається, що це основна форма народного волевиявлення, спосіб безпосереднього здійснення влади Українським народом. Вибори Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, міських та районних у містах рад, міських голів, сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів, а також сільських старост є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування [26].

Тобто, як бачимо, положення даного закону, порівняно з попередніми у цій сфері, є за характером дефінітивними і більш досконалими. Проте, на сьогодні, Виборчий кодекс повернуто з пропозиціями Президента на розгляд парламенту.

Варті уваги наукові пропозиції Панкевича І.М. щодо вивчення традицій виборності як необхідної складової державної та правової традиції українського народу. Вона є закономірністю розвитку виборчого права, що визначається особливостями його національно-історичного розвитку і полягає в наступності правового менталітету, джерел і принципів Апелювання до даного поняття визначає історико-теоретичний підхід до

дослідження виборності, виборів, виборчого права. Данному правовому явищу притаманні такі ознаки як стійкість, незмінність, стабільність, повторюваність і характерність [27, с. 22].

Загалом погоджуємось, що розвиток виборчого законодавства в сучасній Україні зорієнтований на актуальні політичні процеси та політичні цінності. Важливо, щоб за таких умов не нівелювались або зменшувався правовий зміст виборності, щоб остання не опинилась за межами правознавчого наукового дискурсу. На нашу думку, це сприятиме уніфікації виборчих норм, чіткості і доступності їх змісту, попередженню ризиків, пов'язаних із запозиченням виборчого досвіду інших держав, удосконаленням виборчих технологій тощо.

Якісно нові підходи до праворозуміння виборчого права, принципів виборчого права, їх трактування, стану та перспектив законодавчої реалізації в Україні викладено в одній з останніх монографічних праць Ключковського Ю.Б. (2018). Спостерігається своєрідне авторське бачення номінаційного виборчого права, принципів виборчого права (наприклад, обґрунтовуються принципи чесних виборів, справедливих виборів, виборчо-процесуальної рівності кандидатів і т.д.), виборчо-процесуальні статуси суб'єктів виборчого процесу, формування волі виборця, юридична (виборча) процедура, органи адміністрування виборів (виборча адміністрація), інститут невиборності як нецензове обмеження пасивного виборчого права тощо. Наукові здобутки згаданого дослідника дозволили у рамках вітчизняної науки конституційного права розбудувати основи цілісної системи виборчого права, розглядати вітчизняне виборче право як складову європейського міжнародного виборчого права із власними національними особливостями, що дає певну основу для створення загальноновизнаної послідовної доктрини національного виборчого права [28].

Як засвідчила світова практика, у багатьох державах також актуальні доктринальні дослідження виборів, виборчих систем, спостерігається посилення тенденцій до регулювання окремих аспектів інституту виборів саме конституційними правоустановчими актами – аж

до закріплення у національних конституціях способів визначення результатів виборів, підстав виборності, вимог щодо несумісності посад виборними особами тощо [29-31].

На нашу думку, доцільно активніше сучасним науковцям вдаватись до критичного аналізу як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду у даній сфері, насамперед, здійснювати тееоретичні розвідки з питань виборів, виборчих систем, правової культури і свідомості, волі виборців, відповідної юридичної техніки і т.д.

Висновки. Оскільки за своїм соціально-філософським змістом вибір є складовою частиною особистої свободи, потребують подальших досліджень сутнісні характеристики даних явищ, питання співвідношення свободи, вибору та необхідності тощо.

Виходячи з існуючих наукових праць представників науки конституційного права, муніципального права, державного управління, політології та інших, наявні різноманітні підходи до визначення категорії «вибори». Даний інститут регламентований на рівнях конституційного та спеціального законодавчого регулювання, знаходить своє відображення і у визначенні права обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Водночас у діючому виборчому законодавстві України відсутнє єдине установлене поняття категорії «вибори».

Загалом її визначення на доктринальному рівні демонструє певну динаміку, що враховує певні історичні здобутки, поступальний розвиток на шляху термінологічного визначення, особливості розуміння виборів у широкому і вузькому значеннях, за суб'єктами, формою, сутністю, змістом, виокремлення своєрідних властивостей тощо. Безперечно, це форма (вид) прямої демократії, що полягає у формуванні представницьких органів публічної влади шляхом таємного голосування громадян України на основі загального, прямого і рівного виборчого права. Він забезпечує реалізацію народного суверенітету, установчої влади в Україні, основоположних конституційних прав і свобод людини і громадянина, легітимацію публічної влади загалом.

Еволюційний розвиток національного виборчого законодавства (іноді не стабільний)

засвідчує пошук оптимальної моделі виборчої системи в Україні фактично з часу проголошення незалежності, а його ґрунтовне комплексне вивчення дозволяє розкрити багатоаспектну природу виборів. Підкреслено потребу подальшого удосконалення його конституційного і муніципально-правового регулювання, забезпечення імплементації міжнародно-правових стандартів у даній сфері та формування доктрини виборчого права, що сприятиме підвищенню рівня правової і політичної культури громадян, загалом зміцненню демократії в Україні.

Література

1. Кант И. Критика чистого разума/Пер.с нем. Н. Лосского;Примеч. Ц. Г. Арзаканяна. М.: Эксмо, 2007. 736 с.
2. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.Изд. Прогресс, 1990, 368 с.
3. Фромм Э. Здоровое общество. Психодиагностика и культура. М., 1995 С. 296-327.
4. Крамар Т. Свобода як контамінація вибору та необхідності. URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_39_10.pdf
5. Корнієнко М.І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування. *Політологічний вісник*. К., 1993. Вип. № 1. С. 19.
6. Маклаков В.В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: Учебник для студ. юр. вузов и ф-тов. М.: Волтерс Клувер. 2006. 868с.
7. Прело М. Конституционное право Франции / Пер. с франц. Отв. ред. Манфред А.З. М.: Иностранная литература, 1957. 671 с.
8. Конституційне право України. / За ред. проф. В.Ф. Погорілка. 2-вид. доопрац. К.: Наукова думка, 2000. 724 с.
9. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2000. 320 с.
10. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми організації та реалізації установчої влади в Україні: монографія. Запоріжжя, 2012.
11. Максакова Р.М. Вибори до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К., 2003. 17 с.
12. Райковський Б. Трансформація вітчизняної партійно-виборчої системи. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2009. № 2 - 3 (16 - 17). С. 16 - 28.
13. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці Незалежності України. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2001. – 356 с.
14. Гаєвський Б.А., Ребало В.А. Культура державного управління: Організаційний аспект. Монографія. К.: Вид-во УАДУ, 1998. 144 с.
15. Виборче право України: навч. посібник / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. К.: Парламентське видавництво, 2003. 383 с.
16. Демократія участі в Україні. Стан реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства : аналіт. доп. / [М.І. Ставнійчук та ін.; за ред. М. І. Ставнійчук]; Громад. об-ня “За демократію через право”. Київ, 2015. 170 с.
17. Шкурат І.В. Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис... канд. наук з державного управління: 25.00.01 /Українська академія держ. управління при Президентові України. К., 2002. 20 с.
18. Стрижак А.А. Виборче право в Україні: історія та сучасність. К.: Логос, 2012. 447 с.
19. Веніславський Ф. Ідея народовладдя в теорії та практиці українського державотворення (соціально-правова цінність ідеї народовладдя). *Вісник Конституційного Суду України*, 2011, № 3. С. 48-56.
20. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. К.: Вид-во Ліра-К, 2016. 616 с.
21. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
22. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст. 268.

23. Про вибори народних депутатів України: Закон України *Відомості Верховної Ради України*, 2012, № 10-11, ст.73. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4061-17>
24. Про вибори Президента України Закон України №474-XIV. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/474-14>
25. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004 зі змінами від 08.04.2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-15/print1443087113377542>
26. Виборчий кодекс України URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671
27. Панкевич І. М. Інститут виборності як складова української правової традиції (історико-правове дослідження): автореф. дисерт. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень/ Львівський націон. універ. імені Івана Франка, Л., 2016. 37с.
28. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
29. Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна : *монографія* Київ: КНТ, 2014. 414 с.
30. Баймуратов М., Сліденко І. Парламентська виборча система: оптимальний вибір для України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2009. № 2 – 3 (16 – 17). С. 29 – 34.
31. Діденко ОМ. Тенденції регулювання права обирати та бути обраним до органів публічної влади у європейських країнах. *Журнал європейського і порівняльного права*, 2019, Вип. 10 (1-2). С. 33-43.
32. Князевич Р.П. Конституційно-правові засади виборів Президента України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.02 – конституційне право/Одеська національна юридична академія. Одеса, 2003. 18 с.